

Sognetallet i Jylland i middelalderen.

Af

A. D. Jørgensen.

Blandt de forskellige spørgsmaal, som prof. Will. Scharling bringer på bane i sin afhandling om „kirketallet og folketallet i Danmark i det 13. århundrede“ (foran s. 264 ff.) og som vistnok hvert for sig fortjener den omhyggeligste undersøgelse, har det i overskriften nævnte af flere grunde vakt min særlige interesse. Det er nemlig af stor, både historisk og kulturhistorisk betydning at kunne konstatere sognetallets væxt eller tilbagegang i middelalderens forskellige tidsrum, og især bliver det af allerstørste interesse at undersøge berettigelsen af den påstand, at Slesvig stift i løbet af 300 år (1200—1500) er gået ned fra et sognetal af 420 til 226. Dette forudsætter nemlig et uhyre landetab ved Vesterhavet, eller, da dette strider mod hvad vi véd andetsteds fra, en enestående tilbagegang i kultur, i den skarpeste modsætning til de andre danske lande¹⁾. Ved siden heraf vil en undersøgelse som den nævnte have sin betydning som et yderligere bidrag til bedømmelsen af Knytlingas eller rettere dens ældre danske kilders troværdighed. Det skal

¹⁾ H. Olrik, Knud Lavards liv og gerning, s. 162 ff.

derfor i det følgende forsøges ud af den noget vildsomme samling af data, som prof. Scharling opererer med, at udskille hvad der vedkommer sognetallet i Jylland i den katolske tid, da man utvivlsomt med hensyn til dette kan komme til meget værdifulde resultater.

Udgangspunktet må her selvfølgelig søges i opregningen af de jydsk sognekirker fra året 1524, som haves i listerne over landehjælpen (trykte i Danske magasin, 4. række, II). Hertil svarer fortrinligt opgivelsen af den slesvigske biskops katedratikum fra 1523 (Diplomatarium Flensborgense, II 163 ff.). Østifterne og Skåne kendes ikke med samme nøjagtighed fra dette tidspunkt og vil derfor kun mere lejlighedsvis blive dragne ind i sammenligningen.

Prof. Scharling har med stor omhyggelighed sammenstillet landehjælpslisterne med andre efterretninger om sogne og kirker fra middelalderens slutning og derved tilvejebragt et fortrinligt statistisk materiale. Kun må overalt „kirketallet“ reduceres til et „sognetal“; thi kloster- og domkirker, der ingen sognemenighed havde, blev ikke satte i skat og kan ej heller antages at være medregnede i sognenes tal: bispedømmets størrelse bedømmes efter dets sognekirker, ikke efter kirkebygninger af alle arter. Med dette for øje fås der af prof. Scharlings materiale følgende tal:

Børglum stift har efter landehjælpslisterne 188 sogne; dertil kommer en forbigået landsbykirke, ialt 189. I Viborg stift nævnes 232 sogne; dertil kommer de 3 på Læsø og en fjerde, som forbigås i listerne, ialt 236. Århus stift siges 1524 at have 356 landsogne, hvortil kommer i stæderne (Århus, Randers og Horsens) samt af forbigåede landsogne 8—10; ialt c. 365. Ribe

stift har efter listerne i sin kongerigske del 235 sogne, medens 6 er forbigåede; i hertugdømmet, hvis sogne ikke deltog i landehjælpen, kan sognetallet med temmelig sikkerhed siges at have været lige 50; ialt således 291. I Slesvig stift fandtes 1523 218 sogne foruden dem i Slesvig og Haderslev, vistnok 6—7; ialt c. 225. — Det ligger i materialets natur, at disse tal ikke er absolut pålidelige, muligvis skal de sættes lidt højere; men det drejer sig herved dog sikkert kun om ganske små tal, enkelte sogne.

Idet vi nu vender os til Knytlingasagas beretning om de danske bispedømmer, må først et par almindelige spørgsmål besvares. Først dette, om tidspunktet for dens opgivelser. Prof. Scharling vil flytte det ned til efter midten af det 13. århundrede, fordi sagaen i sin nuværende form er affattet på dette tidspunkt; men det er tidligere gentagne gange bleven påvist, at der ligger en ældre „Knuds saga“ til grund for det hovedparti af Knytlinga, hvori kapitlet om „landsskipan i Danmörk“ (k. 32) findes. Og dennes danske kilder ligger atter snarere forud for end efter 1200¹⁾.

Prof. Scharling har dernæst udtalt sig for at opfatte sagaens hundreder som „storhundreder“, altså som 6 snese istedenfor 5 (foran s. 271 fl.). Dette er dog formentlig aldeles utilstedeligt. Af selve sagaens sprogbrug kan der, som prof. S. selv bemærker, intet sluttes; de bevarede håndskrifter er vilkårlige i gengivelsen af tallene, som oprindeligt vistnok har været nedskrevne med taltegn. Således siges Slesvig stift at have „halvfjerde hundrede“

¹⁾ Årbøger for nord. oldkyndighed og historie, 1886, 210 fl. 1887, 147 fl. Kapitel 118 påberåber sig som kilde en mand, der var tilstede i Viborg ved Ditlevs henrettelse 1157.

kirker, medens Viborg har „2 hundrede og 50“, Hjørring „hundrede og 60“; et af disse sidste måtte jo i alle tilfælde være et halvt hundrede, og et enkelt håndskrift gengiver da også tallet for Hjørring som „halvandet hundred“. Men denne betegnelse skyldes da de forskellige afskrivere, der som Islændere ikke kan anses for kyndige fortolkere af en dansk kilde. Hvad der derimod taler afgørende for at antage sagaens hundreder for 5 snese efter almindelig dansk og evropæisk skik, er selve de opgivne tal. Disse giver nemlig efter denne regning en fremgang af 12 sogne i hele Jylland, fra år 1200 til 1523—24, medens hundredet regnet til 6 snese giver en tilbagegang af 218 sogne. For øernes vedkommende er de tilsvarede tal: en fremgang af c. 34 eller en tilbagegang af 105. — Når prof. S. kommer til det modsatte resultat for Jyllands vedkommende, så opnås dette kun derved at Slesvig stift lades ude af betragtning; de 4 nordlige stifter har da nemlig efter Knytlinga (et hundrede = 120) 1104, medens de samme 1524 har 1117 (s. 290). Men dette er utilstedeligt, så længe der ikke føres mindste sandsynlighedsbevis for, at Slesvig har havt den samlede tilbagegang af 194 sogne (s. 303 ff.).

Et blik på Knytlingas talrække vil endvidere gøre det indlysende, at den ikke er lige nøjagtig i alle sine led. For Lund, Roskilde og Ribe har tallene enere, de andre er „runde“, deriblandt et i hele hundreder, to i halve. Forfatteren har rimeligvis fået sine efterretninger ved erkesædet i Lund¹⁾, og de stærkt afrundede tal kan neppe tages så nøje som de mere kantede.

¹⁾ I Ribe vilde man næppe have vidst bedre besked med Lund og Roskilde end med de jyske nabostifter, og i Roskilde vilde

Sammenstilles da tallene for de jyske stifter efter Knytlinga og listerne fra 1523—24, vil vi få følgende:

	Sagaen.	1523—24.	
Børglum stift . . .	160	189	+ 29.
Viborg — . . .	250	236	÷ 14.
Århus — . . .	210	365	+ 155.
Ribe — . . .	324	291	÷ 33.
Slesvig — . . .	350	225	÷ 125.
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	1294	1306	+ 12.

Som det strax vil ses, er der her et mærkeligt misforhold til stede. Det samlede sognetal er næsten uforandret, medens forskellen i 3 af stifterne ligger mellem 14 og 33, og i de to er henholdsvis 125 og 155. For noget at bøde på dette misforhold foreslår prof. S. at tænke på større omlægninger af stiftsgrænserne, men dette er neppe tilladeligt. Den katolske kirke var i så henseende udpræget konservativ; der behøves på dette sted kun at mindes om Rygens forbliven under Roskilde og Femerns under Odense, tiltrods for de forandrede politiske forhold, som løsrev disse øer fra det danske rige. Hvad særlig angår den i 1396 formentlig foretagne omlægning af 4 herreder (ved Randers) fra Viborg til Århus stift, da strider den mod alle ældre efterretninger, medens den kun er afhjemlet ved et langt senere tingsvidne, som synes at have gået ud på, at stiftsgrænserne oprindelig fulgte sysselgrænserne¹⁾. Men dette var ej

man ikke have givet den gale besked, at Falster lå til Sjællands stift.

¹⁾ O. Nielsen, Om sysselinddelingen, s. 56 ff. Sml. Scr. r. D. VI 410. 413. — Århus biskop stævner 1263 bønder fra Onsild og Gerlev herreder til Randers. Smst. V 274. Sml. Glenstrup kloster „i Århus stift“, D. Mag. II 134. En stedlig tradition henlægger iøvrigt også Lysgård, Hids og Hovbjerg herreder til

heller tilfældet med h. t. Mors og Læsø, af hvilke øer den første hørte til Salling syssel men til Børglum stift, den sidste uden al tvivl til Vend syssel men til Viborg stift. Det var den ældste tids filialforhold i kirken, som lå til grund for deslige uregelmæssigheder; i Sønderjylland førte de som bekendt endog til herredernes deling mellem de to bispedømmer¹).

Man må vistnok gå en ganske anden vej for at forklare de påpegede misforhold i kirkelisten, og det så meget mere, som den af prof. S. forsøgte slet ikke kan anvendes for Slesvigs vedkommende. Det forekommer mig øjensynligt, at sagaforfatteren har forbyttet tallene for Århus og Slesvig og derved afstedkommet den hele forvirring. Ombyttes disse nemlig, så fås der simpelthen en tilvæxt af 15 sogne for hvert af de to stifter, hvad der på det nærmeste falder sammen med forholdene på øerne (Roskilde stift synes at have en tilvæxt af c. 20, Odense af c. 15 sogne²)).

Under den nævnte forudsætning stiller det sig da således med h. t. fremgangen og tilbagegangen i sognetallet i de danske stifter fra Knytlingas tid til middelalderens slutning:

det oprindelige Viborg stift; det førstnævnte ligger næppe en mil fra bispekirken. Men her er sysseldelingen for Århus.

¹) A. D. Jørgensen, Den nordiske kirkes grundlæggelse, s. 543 fl. 651 (undtagelserne er her oversete).

²) For Roskilde stift haves en fortegnelse fra 1370, efter hvilken prof. S. har beregnet sognetallet til ca. 430, Rygen derunder indbefattet. Dette er ikke meget afvigende fra forholdet i begyndelsen af dette århundrede. For Odense stift, Falster derunder indbefattet, bliver det ved 1524 på det nærmeste 315 sogne. Knytlinga har for disse stifter henholdsvis 411 og 300. Ved år 1070 opgiver Adam af Bremen (IV 7) kirkernes tal hhv. til 200 og 150, altså netop det halve af hvad det var en 3—4 slægtaldre senere og derefter holdt sig på i en 600 år.

Slesvig +	15.
Ribe ÷	33.
Viborg ÷	14.
Århus +	15.
Børglum . . . +	29.
Odense + c.	15.
Roskilde . . . + c.	20.
Lund + c.	176.

Når bortsés fra dette sidste tal ¹⁾, synes forandringerne i løbet af de 3 århundreder ikke at være større end at de meget vel kan historisk forklares. Fremgangen på øerne såvel som i Slesvig og Århus stifter forklares let af udviklingen på alle andre områder, det stærkt stigende antal klostre m. m. At den er forholdsvis betydeligere nord for Limfjorden, ligger ligeledes i sagens natur, når man kan gå ud fra, at denne landsdel endnu stod noget tilbage i Valdemarernes tid ²⁾.

Dobbelt påfaldende er det da at se en tilbagegang i Ribe og Viborg stifter, og dette turde være det mærkeligste udbytte af den hele sammenstilling.

Hvad Ribe stift angår, da stadfæstes selve tilbagegangen på det mest utvetydige af den i „Ribe Oldemoder“ opbevarede sogneliste fra det 14. århundrede ³⁾. Efter denne (supleret med enkelte udeladte) fandtes der

¹⁾ Knytlinga har her 353, medens tallet hos A. Berntsen (1656) er 529. Adam har 300 (se foregående anm.).

²⁾ Det får stå hen, om man ved den særdeles store forskel for Skånes vedkommende skal tænke på en så enestående forøgelse i sognetallet, eller om der her foreligger en skrivefejl i sagaen.

³⁾ O. Nielsen, Ribe Oldemoder s. VII fl. XIX. 108 fl. Kinch, Ribe bys historie, I 103 fl. Disse forfattere sætter listen til før 1348, da de går ud fra at den ligger forud for den sorte død; men de indrømmer at skriften er yngre.

dengang i dette stift 301 sogne, medens ikke færre end 15 af kirkerne har senere vedtegning om at være „øde“ (en enkelt gået til grunde i vandflod); af disse var de 4 dog atter tagne i brug før 1524, medens Ribe by i mellemtiden har fået et sogn til. Der var således fra sidste halvdel af 14. århundrede til 1524 en nedgang af 11 landsbykirker, hvorefter c. 22 må være nedlagte fra 1200 til c. 1360¹⁾).

Tilbagegangen i de to jyske nabostifter Ribe og Viborg går jævnsides med en fremgang af omtrent 90 sogne i de tre andre jyske og de to østifter. Da denne har været nogenlunde jævn over det hele område, kan det med nogen ret siges, at en normal udvikling også burde have forøget de to førstnævnte stifters sognetal efter samme forhold, hvad der vilde have givet dem en tilvæxt af henved 40 istedenfor en tilbagegang af 47 sogne. Denne er da så meget mere påfaldende.

Når man fra en senere tids standpunkt har noget ondt ved at tænke sig en så stor bevægelighed i sognetallet, må der vel huskes på, at denne falder i det tidsrum, da trækirkerne afløstes af stenkirker. Selv om da forsyningen med kirker i forvejen i det væsentlige var tilstrækkelig, ligger det nær at antage, at overgangen til det ny og ulige mere varige og anselige bygningsemne kunde give anledning til sognenes deling, overalt hvor befolkningen levede under lykkelige kår og lysten til at kappes i udførelsen af Gud velbehagelige gerninger frit kunde udfolde sig. Vi ser således også samtidig fremstå en ny række klostre, medens de ældre får stadig nye gaver i jordegods. Forøgelsen af sognetallet falder således vist-

¹⁾ Sml. prof. Scharling, s. 288.

nok næsten udelukkende i det 13. århundrede og især i dets første halvdel. Det er afslutningen af den uhyre forøgelse i det foregående århundrede (se foran s. 639, anm. 2).

Men tilbagegangen i de to jyske stifter forklares da også uden vanskelighed af den selvsamme overgang fra træ- til stenbygninger. Hvor befolkningen levede under trange kår, lå det nær at benytte denne overgang til indskrænkning af sognetallet, idet flere menigheder måtte slå sig sammen for at afløse deres ældre skrøbelige trækirker med en stenbygning. Sognetallets nedgang i de to stifter (med godt 8%) tyder altså på en ikke ringe økonomisk tilbagegang, især i Nørrejylland's hedeegne.

At nu en sådan har fundet sted, er ofte bleven påpeget, og den „sorte død“, som hjemsøgte landet 1348—50, er da vel i reglen bleven nævnt som forklaring. Denne er dog aldeles utilstrækkelig. Som det vil erindres er nemlig det største antal kirker nedlagt, før denne farsot traf landet, og det er desuden vistnok usandsynligt, at de tyndt befolkede egne er bleven værre medtagne af en pest end de andre. Kong Erik af Pommern tilskriver da også de holstenske grevers hertog disse ødelæggelser: „Grev Gert, gr. Henrik og gr. Klaus“, siger han i et stridsskrift af år 1421, „drog tit og mange gange ind i Danmark med rov og brand, — som det ligger klart for dagen i Nørrejylland, hvoraf en stor del endnu ligger øde“¹⁾. Også denne forklaring er dog uden al

¹⁾ Diplom. Flensb. I 271: . . wo greue Ghert ere ouerolderuader vnde greue Hinric ere olderuader vnde greue Clawes ere veddere dicke vnde to velen tiden toghen in in Dennemarken myt walt vnde macht vnde roueden vnde branden vnde welde vnde walt deden, also it noch openbar schin ys in Nort Jutlande, des en grot dell dar aff noch wuste licht . . .

tvivl tagen for snæver, de senere hærgninger har ganske naturlig bragt tidligere i forglemmelse. Alt i Erik Glippings og Erik Menvæts tid led Nørrejyland meget, greverne fortsatte efter stor målestok, Valdemar Atterdag fór ej heller med lempe, og alt imellem rasede den sorte død. Også rigets frugtbare landstrækninger lå til sine tider øde; således fortæller Saxo, at i midten af det 12. århundrede en stor del af øerne og det østlige Jylland var næsten folketomme på grund af Vendernes hærtog. Men medens disse egne snart igen kom på fode, fik Nørrejyllands indre og vestkyst et knæk, som det ikke kunde forvinde i århundreder. Lyngen bredte sig over tidligere marker, og hvor skoven blev brændt af fjenden, kunde den ikke altid komme op igen mod vestenstormen. Mange træk vidner om en større velstand i tidligere tid i Nørrejyland, bl. a. også de gamle stenbygninger på heden og stiftstædernes rigdom; men i enkelthederne må det være fremtiden forbeholdt at oprede alle de herhenhørende forhold, for så vidt som de nu kan opredes. Her må det være nok at have givet et formentlig fast holdepunkt i sognetallets tilbagegang.
